

CAPITOLUL III

Primii ani de universitate și personalitatea lui Vasile Pârvan

Regulamentul de atunci al Universității îl obliga pe studenții de la Filologia clasică să frecventeze și cursurile de istoria antică și să dea trei examene, ca toți studenții de la istorie, și tot astfel și cursurile și examenele de arheologie. Așa am devenit totuși și student al lui Vasile Pârvan și al lui George Murgu, din primele zile ale lui octombrie 1921.

S-a scris mult despre Vasile Pârvan, de către oameni care l-au cunoscut mai puțin bine decât au vrut să arate, de alții care l-au cunoscut dar nu l-au înțeles și nu l-au putut aprecia așa cum merita, și de unii ce n-au rezistat invidiei în fața superiorității de necontestat a Magistrului; dar, spre deosebire de aceștia, au fost și oameni care l-au cunoscut cu adevărat și l-au prețuit așa cum se cuvenea, dintre ei făcând parte toți elevii lui care i-au urmat regulat cursurile și cărora le-a insuflat pasiunea pentru cercetarea științifică.

În primele decenii ale secolului nostru, universitățile din România nu au fost lipsite de oameni de mare valoare, unii de o inteligență scilicet de o cultură uimitor de cuprinzătoare, ba chiar geniali, cum a fost Nicolae Iorga. Dar nici unul nu ne-a impresionat pe noi, studenții "boboci" din anul întâi, și, nici unul, n-a lăsat în sufletul meu ecouri de neuitat, ca Vasile Pârvan. Desigur, nu pentru că i-am devenit elev și colaborator, iar într-o anumită perioadă (1935-1945) chiar urmaș la direcția Muzeului Național de Antichități, după demisia lui Ion Andrișescu.

Este astăzi știut de toată lumea că Vasile Pârvan a fost un învățat de talie internațională, recunoscut și apreciat de toate forurile de specialitate, lucrările lui făcând cinste științei românești. Firește, nu pot încerca aici o bio-bibliografie a Magistrului, dar nu e lipsit de interes să amintesc că și-a început activitatea științifică încă de pe băncile Universității, publicând lucrări foarte apreciate, cu privire în special, unele probleme ale istoriei medievale românești. De asemenea, trebuie spus că - încă înainte de a deține vreo funcție sau de a avea vreun rol oficial - a trasat cu o uimitoare viziune direcțiile complexe și sarcinile cercetării arheologice românești, direcții întru totul valabile și astăzi - el fiind, în fapt, creatorul Școlii contemporane române de arheologie și ctitorul spiritual al Institutului de Arheologie din capitala țării.

Obținând o importantă bursă, a studiat câțiva ani la unele universități germane cu cei mai renumiți profesori din vremea aceea în domeniul antichității, pentru ca - în 1908 - să-și ia doctoratul cu o teză rămasă până astăzi unică și întru totul de actualitate - Die Nationalität der Kaufleute im Römischen Kaiserreiche (Naționalitatea negustorilor din Imperiul Roman) - publicată la Breslau (astăzi Wrocław, în Polonia) în 1909. Întors în țară, a publicat în același an o importantă lucrare intitulată Marcus Aurelius Verus Caesar și L. Aurelius Commodus ; pe lângă o documentație exhaustivă și o expunere de mare valoare istorică și literară, admirația autorului pentru împăratul stolid și filosoful acestuia - al cărui adept era el însuși - străbătând din toate paginile cărții.

Numit prin concurs profesor de istorie antică și epigrafie înainte de a fi implinit 30 de ani și apoi director al Muzeului Național de Antichități, amândouă posturile rămase vacante prin moartea lui Grigore Tocilescu în 1909, Vasile Pârvan a fost ales, în 1911, membru corespondent al Academiei Române și, din 1913, membru titular al ei. În 1923, a fost ales Secretar general al Academiei, practic devenind astfel conducătorul întregii activități și proiectând construirea unui nou local cu mai multe corpuri, pentru bibliotecă, aulă și toate celelalte servicii, dintre care - din cauza morții lui - nu s-a realizat decât actualul

local al Bibliotecii Academiei României.

Se știe însă de mai puțină lume - și socotesc util ca acest lucru să fie consemnat și aici - că, în 1919-1920, i s-a propus în chip stăruitor să fie ales președinte al partidului țărănesc de curând înființat, propunere pe care a refuzat-o, pentru a se consacra exclusiv cercetării științifice și activității didactice, după cum a refuzat să primească direcția unui mare cotidian ce urma să apară.

Își făcuse un adevărat crez din muncă, și dacă nu toate proiectele lui au putut fi realizate, acestea s-a datorat neînțelegerii guvernanților de atunci și, într-o anumită măsură, poate și unor dificultăți bugetare.

Admirabil organizator, desăvârșit învățat și un om de o vastă cultură, a fost în același timp un suflet ales și un profesor ideal, care a știut să creeze în preajma lui atmosfera necesară pentru ca tinerii dornici să se consacre activității științifice să se simtă în largul lor, el încurajându-i pe toți aceia la care constata sau întrevedea existența latentă a calităților cerute unui cercetător. I-a ajutat pe discipolii săi, pe măsură ce se afirmau la lucrările de seminar, numindu-l curând asistent la Muzeul Național de Antichități sau la catedra sa, iar apoi - începând din 1922 - înființarea Școlii Române de la Roma, trimițându-i ca membri ai acesteia pentru a studia acolo, timp de doi ani, în admirabilul mediu constituit de monumentele, muzeele și bibliotecile incomparabile; iar atunci când nu erau locuri suficiente pentru toți absolvenții buni din aceeași promoție, recomandându-l pe câte unul ca membru al Școlii Române de la Fontenay aux Roses, de lângă Paris.

Personalitatea atât de copleșitoare, analiza evenimentelor istorice atât de neobișnuite prin profunzimea și originalitatea ei, frumusețea frazei și, în timp ce vorbea, chiar mimica întru totul corespunzătoare verbului, toate la un loc constituiau un întreg excepțional, cum nu mi-a fost dat să întâlnesc în atâtea decenii câte s-au scurs de atunci. Dacă ar mai fi trăit încă cel puțin zece-cincisprezece ani, Vasile Pârvan ar fi dat științei istorico-arheologice multe alte opere esențiale imprimând în acest fel nu numai arheologiei, ci însăși culturii românești, alt ritm de dezvoltare, ridicând-o la cel mai înalt nivel.

Pilda lui de om care - cum ne spunea chiar el la cursuri despre marile personalități ale istoriei antice - s-a mistuit pe sine însuși în focul aprins pe altarul științei și al culturii, n-ar fi trebuit să fie uitată. Iar dacă nu s-ar fi pasionat și pentru cercetarea pre- și protoistorică, începând chiar el săpături în așezări din acele îndepărtate milenii, ar mai fi trecut desigur mulți ani până la întemeierea unei Școli Românești de Arheologie preistorică de nivel european.

Imaginea lui nu s-ar fi cuvenit să fie ținută de unii epigoni ai cărui elevi - spre a-i lăsa - își îngăduie să scrie că profesorul lor ar fi întemeietorul școlii românești de arheologie pre- și protoistorică, deoarece fără săpăturile începute de Vasile Pârvan și de discipolii lui, fără magistrala lui Getica, ar mai fi trecut mulți ani până la întemeierea unei adevărate arheologii preistorice românești cu adevărat științifice.

După cum se știe, în urma aprobării de către Parlament - la propunerea lui Nicolae Iorga, înțeles cu Vasile Pârvan - a întemeierii celor două școli superioare românești de la Roma și de la Paris - Fontenay aux Roses (Iorga a fost numit director al acesteia din urmă), iar Magistrul Vasile Pârvan al celei de la Roma. Aici și-a creat repede un loc de frunte printre specialiști și printre directorii celorlalte școli străine similare, iar cele două anuare ale Școlii Române înființate și conduse de el - *Ephemeris daco-romana* și *Diplomatarium Italicum* - în care se publicau lucrările membrilor Școlii - s-au bucurat repede de o apreciere unanimă a specialiștilor. Biblioteca pe care a creat-o și a dotat-o cu multe cărți de valoare în numai doi-trei ani, a fost de un neasemuit folos pentru membrii Școlii, aceștia nemaifiind obligați să se ducă la bibliotecile altor instituții pentru cele mai mărunte informații, deși - firește - frecventarea regulată a acestora era absolut necesară pentru documentarea completă cerută de redactarea lucrărilor ce trebuiau predate la sfârșitul fiecărui an.

În speranța că guvernul va îndeplini formele necesare pentru înființarea unui Institut

de Arheologie al României - al cărui proiect de lege a fost redactat chiar de el și înmănat profesorului Al. Lapedatu, colegul lui la Academie, atunci ministru al cultelor și artelor - și pentru a se da posibilitatea publicării rezultatelor amplelor săpături arheologice pe care le organizase prin colaboratorii săi, în toată țara - a inițiat publicarea unui anuar în limbi străine (dar precumpănitor în limba franceză) - Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie. A reușit să publice primele două numere din anuar (I/1924 și II/1925) - concomitent cu Getica, amintită mai sus - definit în prefața primului volum - "un anuar al unui institut care încă nu există".

Succesorii lui la direcția Muzeului Național de Antichități - printre care am avut cinstea să mă număr și eu începând din 1935 - au continuat publicarea Daciei până în 1947. Din 1957, Institutul de Arheologie din București (preconizat de Magistrul cu decenii înainte și care a luat ființă în 1956) publică o nouă serie a Daciei, a ajunsă în 1982 la al XXVI-lea volum.

Faima despre minunatele lui cursuri depășise de mult nu numai cercurile studenților Facultății de Filosofie și Litere, ci chiar zidurile Universității; cu un an înainte de a fi eu student, el ținuse cursuri publice, cum am mai spus, în sala a IV-a a vechiului local. Dar, pe lângă cei dornici cu adevărat să învețe, ascultându-i prelegerile, veneau mulți snobi și "cuconițe" fără nici o legătură nu numai cu istoria, dar în multe cazuri nici cu cultura, ci numai pentru că prelegerile Magistrului ajunseseră vestite și astfel erau "la modă". De aceea, din toamna lui 1921, el a renunțat la prelegerile publice, ținându-și toate cursurile în sala Seminarului de istorie veche și epigrafie, pe a cărui ușă un afiș preciza că numai studenții regulat înscriși pot urma cursurile lui. Desigur, se mai strecurau și atunci unii nepoștiți, printre care și o profesoară devenită ulterior și scriitoare și care - mulți ani după moartea Magistrului - a publicat un roman, chipurile autobiografic, povestind - printre altele - că, în timpul unei excursii la Istanbul s-ar fi culcat cu el într-o barcă de pe puntea superioară a vaporului... Chiar dacă ar fi fost adevărat (ceea ce nu-mi vine să cred), numai o femeie lipsită de demnitate și de decență poate povesti o asemenea întâmplare, dorind să-și facă glorie o din faptul că s-a culcat cu un om celebru!

În ultimul an al vieții - când noi eram la Școala Română de acolo - Magistrul a ținut două conferințe publice la Teatrul Regina Maria - una despre Leonardo da Vinci și alta despre Michelangelo - care au avut un răsunet puțin obișnuit. Sala era ticsită de jos până la ultimele locuri de la galerie iar auditorii erau așa de mulți și înghesulați atât de mare, încât câteva doamne au leșinat. Dacă aceste conferințe ar fi fost stenografiate și publicate, acel ce nu l-au ascultat (și poate nici nu l-au citit) vreodată, ar fi putut înțelege ce învățat excepțional a fost Vasile Pârvan și ce a însemnat el pentru cultura românească. Moartea lui atât de neașteptată și de prematură (în 1927), înainte de a împlini 45 de ani, a fost una dintre cele mai grele pierderi. Lui i se datorește crearea școlii române moderne de arheologie, al cărei prestigiu a fost recunoscut încă înainte de dispariția lui, făcând și astăzi closte științei românești, discipolii și urmașii lui străduindu-se, fiecare pe măsura posibilităților și temperamentului său, să-i ducă opera mai departe.

După această lungă paranteză ce mi s-a părut absolut necesară, să revin însă la anul 1921.

"Seminarul" de istorie veche și epigrafie era marea sală dreptunghiulară de la etajul II al aripii stângi (cum priveai la ea) a vechii clădiri a Universității (distrusă, după cum se știe, de un bombardament aerian în vara anului 1944), sală situată deasupra localului din acea vreme al Senatului (aflat la etajul I); la rândul lui, acesta era deasupra Muzeului Național de Antichități care ocupa aproape tot parterul aripii amintite a Universității și marele hol de la intrarea principală, blocată însă de nenumărate monumente antice.

Ajuns pe palierul etajului II, te aflai chiar în fața ușii cancelariei Magistrului Vasile Pârvan (din aceasta, pe altă ușă se intra direct în sala Seminarului), iar la câțiva metri spre dreapta era ușa principală a Seminarului. Aici, într-un vechi fotoliu cu arcuțurile stricate, străjula gravul Moș Ion, om de peste 60 de ani (dar părând mai bătrân), gardianul-șef al

Muzeului. Atunci când nu moșăia, citea - cine știe pentru a căta oară? - vechi romane în fascicule, silabisind cu glas șoptit fiecare cuvânt; nu făcuse școală și învățase singur să citească; cu zeci de ani în urmă, când Grigore Tocilescu îl numise paznic la muzeu, nu se cerea nici un certificat școlar pentru acest post. În timpul fiecărei ore de curs a Magistrului, Moș Ion intra tiptil în sală, venea prin spatele "catedrei", aducând o condică cât toate zilele, o pune pe măsura-catedră și aștepta până ce Magistrul termina fraza, lua tocul și iscălea de prezență, menționând și subiectul lecției, el neducându-se niciodată la secretariatul facultății pentru îndeplinirea acestei formalități.

Bineînțeles că intrarea studenților se făcea pe ușa "păzită" de Moș Ion, căci în cancelaria Magistrului nici un student nu putea să intre înainte de a fi trecut în anul III.

Îndatoririle vieții de student nu constau însă numai din audierea prelegerilor și din trecerea examenelor la un număr de profesori, ci includeau și lucrările de seminar (pentru anii III și IV) și de proseminar (pentru anii I și II) - cel puțin la Vasile Pârvan, căci la ceilalți profesori pe care îi audiam nu se făcea această deosebire.

În această sală, destinată inițial numai lucrărilor de seminar, s-au ținut - începând de la 1920 - pe lângă ședințele de seminar - și toate cursurile profesorului nostru de istorie antică și epigrafie, Vasile Pârvan - Magistrul, cum îi spuneam toți, așa cum moșteniserăm de la generațiile anterioare de studenți -, precum și cele ale profesorului George Murnu, titularul catedrei de arheologie - de fapt de istoria artei antice.

Căptușită aproape în întregime cu dulapuri de conșineau peste zece mii de volume de specialitate ale bibliotecii seminarului, dar și ale catedrelor de latină și greacă (arse toate în timpul incendiului din 1944, deoarece nimeni nu se îngrijise să le coboare la subsol), sala aceasta era lungă de vreo 15 metri și împărțită, practic, în trei: un soclu mare, de cel puțin 8-10 metri lungime, înalt cam de 1 metru și lat de peste 2 metri, situat cam la 1 metru de coridorul în care se intra de pe palierul scărilor, dar și pe o ușă a cancelariei Magistrului cât și pe aceea, mai mică a lui Harilaos Metaxa, conservator la muzeu. De cealaltă parte a soclului era sala propriu-zisă a Seminarului. Pe soclu se aflau orânduite - în ordinea originală - mlafele sculpturilor frontoanelor templului grec din epoca arhaică - de la Egina, însă din fața Atenel - "egnești", cum le spuneam noi: soldații - arcași și sulțai - purtau colfuri, platoșe, scuturi, cnemide și ținând armele în mâini, în rest erau goi-goluși, cu tot realismul artei grecești, constituind, pentru "boboci" care păseau la începutul anului I de universitate pentru prima dată în această sală, o adevărată surpriză, deoarece în manualele școlare toate statuile antice aveau neapăsata frunză de vișă adăugată din ordinele papilor de la Roma. Bineînțeles că mai apoi, după câteva luni, toți - studenți și studențe - ne obișnuisem cu el, așa încât nici nu-i mai remarcam sau nu ne mai jenam să-i privim...; baza soclului - și unele porțiuni din partea superioară a pereților - erau acoperite cu mlafe ale celebrelor frize ale Parthenonului.

De partea cealaltă a soclului - în sala propriu-zisă - se aflau câteva mese lungi, dispuse în formă de potcoavă unghiulară, cu scaune de ambele părți și având la un capăt, pe un mic podium, o măsuță, drept catedră, și un fotoliu vetust pentru Magistrul.

Șirul de mese de lângă frontoanele templului din Egina era destinat studenților, iar cel din față studentelor și numai rareori această lege nescrisă, dar statornică de mult și transmisă din generație în generație, era călcată de vreun novice sau de vreun intrus, în orele de curs când sala era ticsită.

Lângă catedră, o tablă, iar în spatele catedrei alte dulapuri cu cărți, perpendiculare pe soclul egneșilor, care separau "sala" de cursuri de restul încăperii, tot aici fiind și un birou pentru unul dintre asistenții Muzeului Național de Antichități; atâta aici - "în fund" - cât și de jur împrejur, în spațiile dintre dulapurile cu cărți - se aflau alte mlafe de statui, printre care Hermes de Praxitele, Venus din Milo, Nike legându-și sandaia, un centaur răpind o lapită, precum și basoreliefurile Parthenonului.

Pentru mulți dintre studenții începători, prelegerile lui savante nu erau ușor de

urmărit; din fericire - din acest punct de vedere - eu mă aflam într-o situație privilegiată, tocmai pentru că - așa cum am amintit -, îl ascultasem ani întregi pe Iorga fiind deci obișnuit cu nivelul la care trebuia să se situeze cursurile unui bun profesor universitar.

Cu toate acestea, la început am rămas și eu uluit: nu numai fiindcă mi se vorbea de lucruri necunoscute, despre care nici nu auzisem încă în liceu, ci pentru că prelegerile lui atât de clare și de atrăgătoare aveau darul să ne transpună, aproape fără să ne dăm seama, în atmosfera acelor epoci îndepărtate. Într-adevăr, în primul meu an de universitate, Magistrul reîncepând ciclul de trei ani al cursurilor sale - în care trata despre istoria lumii greco-romane - în primul an vorbea în chip firesc, despre istoria Greciei, pentru că în anul următor să ne vorbească despre Alexandru cel Mare și despre epoca elenistică, - în timpul căreia, precum se știe, cultura elenă se va răspândi în tot orientul Mediteranei și până departe dincolo de fluviul Indus, iar în anul al treilea cursurile erau consacrate istoriei Romei, de la începuturile modeste ale orașului legendarului Romulus și până la apogeul strălucit al secolelor imperiului circum-mediterranean, care - încorporând cuceririle geniale ale spiritului elen - a pus bazele întregii civilizații a lumii moderne.

În primele prelegeri din iarnă în 1921/1922, Vasile Pârvan ne-a dezvăluit celorltri în anul I o lume necunoscută, de o frumusețe nebănuită și cu accente de basm oriental descriindu-ne cu o putere de sugestie neegalată, aspectele culturii minoică și miceniană adevăratele prevestitoare ale "miracolului elen".

Cuvintele lui reconstituiau pentru noi imaginea completă excepțională și exuberantă a civilizației minoice din Creta: vedeam parcă aleva Palatul legendarului rege Minos de la Cnossos (pe care abia după 50 de ani, în 1970, am avut norocul să-l văd în realitate, cu prilejul participării la un congres științific în Grecia). Totul era impresionant... Frescele policrome de pe pereții palatului, sala tronului demnă de un monarh puternic, ca și cele "coarne de consecrație" cu semnificație simbolică, de dimensiuni neobișnuite, situate pe clădirile ansamblului ce formau palatul. Apoi numeroasele statuete, printre care domneau cu autoritate acelea ale vestitei "zeițe cu șerpi", și de asemenea nu mai puțin celebrele vase pictate în stil Kamares, precum și scenele de așa-zisă tauromachie - pictate pe pereții încăperilor, reprezentând pe sprintenii acrobați sărind peste taurii în fugă. Sau atât de caracteristicul și realistul portret al unei femei - numită "Parizianca", pentru a nu mai menționa decât în treacăt impunătoarele magazii cu cuprinzătoare chipuri de teracotă, destinate păstrării vinului, a uleiului și probabil și a cerealelor.

Este o lume pe care cuvintele calde ale Magistrului o recrea în fața noastră, făcându-ne să cunoaștem monumente despre care nici nu auzisem în liceu. Poate numai un film în culori ar fi putut revela mai clar ochilor minții noastre această lume apusă din răsăritul Mediteranei, redând albastrul adânc al cerului reflectat în albastrul nesfârșit al mării ce scânteia în razele fierbinți ale soarelui mediteranean. Am citit multe sinteze franceze, engleze și germane despre lumea minoică-miceniană, despre miracolul egeic care l-a precedat pe cel grecesc, dar nici una nu mi s-a părut că ar conține o analiză atât de adâncă și atât de cuprinzătoare - și în același timp atât de originală - ca aceste cursuri ale lui Vasile Pârvan. S-ar putea ca în aprecierea mea să se strecoare, eventual, și o impresie subiectivă, datorită împrejurării că atunci, în anul I de universitate, toate acele lucruri erau inedite pentru noi, în timp ce lecturile din anii maturității nu mai dezvăluiau noutăți, ci adănceau lucruri ce-mi erau de mult cunoscute. Dar cartea lui Gustave Glotz, profesor la Sorbona, a apărut chiar în anii aceia și, deși este admirabil scrisă, nu se poate compara cu prelegerile Magistrului despre lumea minoică-miceniană. Faptul că Magistrul nu a admis să i se stenografeze cursurile a fost, după părerea mea, o greșală, căci în felul acesta a lipsit cultura românească de o operă tot așa de importantă ca și celelalte sinteze pe care le-a publicat.

De statură potrivită, cu fruntea lată și bombată, cu sprâncenele negre, mari și stufoase, și cu ochii vii care fixau mereu pe unul sau pe altul dintre auditori, pentru a stabili acea comuniune sufletească și intelectuală de care orice vorbitor de talent are nevoie - în

...multum lui negru ce pe drept cuvânt a fost asemuit cu acela de pastor protestant, cu gulerul mare, înalt și cu colțurile ușor răsfrânte, cu cravata mare ce acoperea toată cămașa albă, câtă se vedea din vestă - era, pentru noi, întruchiparea adevăratului profesor, ale cărui cuvinte le vorbeam cu nesăță; și abia după ce a murit Magistrul ne-am dat seama cât de tânăr fusese avea 39 de ani când am intrat eu în Universitate și era deja celebru în toată Europa, fiind, pe de altă parte, mai înțelept, mai demn de respect și de admirație decât mulți dintre colegii lui nuli în vârstă.

Întâi-ne deci la prima ședință de preseminar, când toți studenții din anul I de la secția de Istorie a Facultății și câțiva de la filologia clasică (deci "boboci") ne-am aliniat frumos de ambele laturi ale meselor lungi din sala Seminarului, așteptând cu emoție sosirea Magistrului. S-a deschis ușa de la cancelaria lui, cei care erau cu spatele la "egineți" nu-l vedeau, dar toți l-am auzit imediat pașii apăsați când a trecut de-a lungul "frontonului" și apoi, din fundul sălii, a apărut lângă tablă și s-a așezat la măsura-catedră, pe fotoliul vechi și ros de molii (Într-unul din anii următori, la una dintre lecții, s-a oprit o clipă, s-a uitat în dreapta și în stânga, a luat fotoliul și l-a dat de o parte, luându-și un scaun obișnuit, cu rezemătoare arcuită).

Ne-a cuprins odată cu privirea pe toți, spunând câteva fraze de introducere, pe care desigur nu mi le mai amintesc. După primele precizări socotite necesare, a trecut la o întrebare - mai mult afirmativă, de altfel: "Nu-i așa că printre dvs., nu-i niciunul care a făcut liceul clasic?" Colegul Gheorghe Ștefan și cu mine ne-am ridicat cam speriați în picioare și am spus: "Noi am făcut liceul clasic și urmăm Filologia clasică", ceea ce l-a dispus vădit pe Magistrul - asemenea apariții fiind tot mai rare toți ceilalți studenți de la filologia clasică din anul I fiind foști seminariști și ne-a spus: "Bine, atunci vă voi da subiecte la care să folosiți grecescul pe care ați învățat-o".

Mie mi-a revenit (la alegere, de altfel) un subiect despre "Organizația politică a Spartei" - cetatea care "reveneam" astfel după mai bine de zece ani... mai apoi, ținând seama de amploarea materialului documentar, subiectul a fost redus la "Regii, eforii și senatul Spartei". Bineînțeles, deși pentru orientare trebuia citit și ceea ce scriseseră istoricii moderni despre aceste probleme, lucrarea trebuia redactată în funcție de izvoarele antice, așa încât am purces la exceptarea acestora, transcriind textele grecești și latinești pe nenumărate fișe și, dedesubtul lor, traducerea românească.

Aflând că Magistrul va pleca la sfârșitul lui decembrie la Roma, la Școala Română de acolo, mulți colegi preferaseră să-și amâne lucrările pentru lunile ianuarie și februarie, spre a fi citite în prezența asistentului Papazol, de care - evident - nimănui nu-l era teamă. Cățiva colegi, printre care și eu, am preferat să riscăm și să ne aruncăm în gura leului.

Îmi stăruie în minte și acum, după atâtea decenii, toate detaliile celor petrecute în dimineața acelei zile de marți, 13 decembrie 1921. Ședeam în primul loc de la mesele rezervate studenților, chiar lângă "catedra" Magistrului, având în fața mea - de cealaltă parte a sălii, la masa studentelor - pe o colegă, Basarab, programată să-și citească lucrarea înaintea mea. Îmi era înima "cât un purice" - și, desigur, colega avea tot atât de puțin curaj ca și mine, deoarece în ședința precedentă de preseminar, prima lucrare înlăută de un coleg din anul nostru, Vasilescu, avusese drept urmare o concluzie a Magistrului ce ne înspăimântase. Biletul bălat nu se informase și nu aflase de la nimeni cum se țin aceste lucrări și, ridicându-se în picioare, adresându-se cu un solemn "Domnule Profesor, iubiți colegi și colege", a ținut de fapt un simțit-discurs patetic (nu mai știu despre ce problemă). Magistrul l-a întrerupt tot timpul arătându-i la fiecare pas greșelile de metodă și lipsurile în ceea ce privește informația factuală, iar la sfârșit l-a făcut "harcea-parcea". Așa încât "antecedentele" nu erau deloc trandafiri.

A început deci colega Basarab să-și citească lucrarea; avea un păr des, tălat relativ scurt și rotit ca o aureolă deasupra capului, fiind și ea mereu întreruptă și chiar foarte sever, iar la sfârșit s-a repetat aproape la idom, scene din ședința precedentă: critici aspre, care m-au înghețat de tot.

De aceea, atunci când Magistrul și-a întors capul spre mine și m-a invitat să încep citirea lucrării, abia de mai aveam glas; nu-mi puteam închipui atunci că lucrarea aceea va decide însuși viitorul meu. Dar treptat-treptat, constatând - pe măsură ce prezentam fișele celor trei capitole ale lucrării - că nu sunt întrerupt deloc, am prins curaj și am citit destul de onorabil până la sfârșit, mulțumit că cel puțin nu m-a desființat pe parcurs și că lasă... execuția pentru sfârșit. Când am terminat, au fost câteva clipe de totală tăcere în sală, în timpul cărora zecile de colegi și colege așteptau, ca și mine, sentința. Și ea a venit, mai presus de orice așteptări: "Lucrarea d-tale este foarte bună", a spus Magistrul. "Cu excepția a două inadverențe (nu-mi amintesc pe care autor îl acuzasem că s-a inspirat din altul, deși realitatea cronologică spunea tocmai contrariul!), ai lucrat cum trebuie. De azi înainte d-ta ai terminat cu obligațiile de proseminar și faci parte din seminar". Și înainte de a se ridica, a adăugat: "Să vii la mine să stăm de vorbă". Apoi, cu pașii lui apăsați, s-a întors în cancelarie, și numai după închiderea ușii cei câțiva colegi cu care mă împrietenisem oarecum au venit să mă felicite... Această lucrare de proseminar a constituit premisa activității mele în preajma lui Vasile Pârvan.

De ce n-aș fi recunoscut că mă simțeam fericit? Rezultatul era mai presus de toate speranțele mele. Pe culoarele Universității, dar chiar și pe stradă, în zilele următoare, eram oprit de toți studenții mai în vârstă care mă cunoșteau, fiind fericit cu căldură. P.P. Panaitescu - Kico, cum l-am spus noi toată viața -, pe atunci student în anul IV (și pe care-l cunoșteam din refugiul de la Iași el fiind bun prieten al fratelui meu), m-a oprit în fața Universității și mi-a spus: "Felicitățile mele! Am auzit că ai avut mare succes la Magistrul", cuvinte care, venite de la unul dintre cei mai apreciați studenți ai Facultății noastre (publicase deja în "Convorbiri literare" un studiu despre Nicolae Bălcescu, foarte bine primit de toți profesorii și tipărit ulterior și în volum, erau aproape tot atât de plăcute ca ale Magistrului.

Acasă, spunându-i lui Titu că Magistrul m-a chemat să stă de vorbă cu mine, el m-a întrebat ironic: "Și ce ai să-i răspunzi dacă te va întreba ce crezi tu despre devenirea istorică?"

Firește că n-aș fi știut să-i răspund, așa că m-am speriat și nu m-am dus... Dar tot atât de sigur este că am greșit, pentru că, din raporturile ulterioare cu Vasile Pârvan, mi-am dat prea bine seama că el n-ar fi pus o asemenea întrebare unui "boboc" din anul I!

Peste câteva luni, la 22 aprilie 1922, fratele meu Titu s-a sinucis. Auzisem de câtva timp de la unii dintre prietenii lui despre această intenție și atunci i-am spus că-i voi vorbi Micăi.

Mi-a răspuns însă că, dacă spunea, voi contribui la grăbirea aducerii la îndeplinire a hotărârii lui. Și atunci mi-a lipsit curajul să vorbesc cu Mica, așa cum desigur ar fi trebuit să fac.

La drept vorbind, n-am înțeles cum s-a putut decide Titu să ia această hotărâre, de vreme ce o diviniza pe mama (cu Titu e adevărat că nu se prea înțelegea) și știa că, în felul acesta, îi va da o lovitură cumplită. Pot spune de altfel că oricâte lovituri grele a mai avut de suferit mama (Mica, cum îi spuneam noi) în următorii 30 de ani (i-au mai murit două fete, bolnave de piept - Ninuța (Irina) la 17 ani, în 1929 și Nela (Cornelia), la 32 de ani, în 1937, - aceasta a fost desigur cea mai puternică încercare. Niciodată nu s-a consolată de această pierdere și vorbea întotdeauna cu duioșie și o dragoste de Titu, copilul ei preferat, povestindu-ne scene de pe când era mic și chiar în legătură cu nașterea lui. Venise pe lume la 7 luni, la maternitatea de la "Filantropia" și se "prezentase" exact cu partea cu care nu trebuie. Iar profesorul care a asistat la naștere, a exclamat: "Ăsta ori va fi un om mare, ori un nimic!". Din păcate, deși ar fi fost într-adevăr un om mare dacă trăia, nu a avut curajul să treacă peste prima mare suferință ce l-a întâmpinat în viață.

Se îndrăgostise de o colegă mai în vârstă, domnișoara Mititelu, care avea ca materie principală italiana (ulterior a fost asistenta profesorului Ramiro Ortiz și la București și în Italia), în timp ce Titu își alesese italiana ca materie secundară. Știindu-se cu câțiva ani mai

În vârstă decât el, fata i-a respins propunerea de a se căsători după terminarea facultății, desigur fără să creadă că el se va sinucide din această pricină. Și astfel, într-o după amiază de primăvară, un trecător auzind gemete în păduricea de peste drum de vila Minovici, l-a găsit aproape în agonie; a murit în timp ce era dus la spital, stingându-se astfel cel care a fost, fără îndoială, alături de Kico Panaiteșcu, unul dintre cei mai buni studenți ai generației noastre. Obținuse până atunci numai "bile albe" la toate examenele, se distinsese la Onciul, la Mehedinți, făcuse împreună cu colegul său N. Mănescu o lucrare apreciată la seminarul Magistrului, luase nota 10 la examenele lui N. Iorga (la unul dintre examene scrisese nu știu câte pagini despre "Mișcarea naționalistă contemporană în Europa"). Publicase de altfel și numeroase articole în "Neamul Românesc" semnate C. C. Demetrescu (noi am iscălit întotdeauna Dumitrescu, deși Ticu a iscălit C. Demetrescu, sau, prescurtat, C. Dem.), dintre care unul, intitulat "Arginii lui Iuda", a provocat o polemică, în Camera; lui V. Iamand, devenit ministru liberal, nu-i plăcea să i se spună că făcuse parte din "secăturile entuziaște", cum îi numise N. Iorga pe aceia care îl urmăseră, ani de zile, și în special cu prilejul mișcărilor din 1906 - când studenții au scos pietrele caldarâmului de pe strada Academiei și au răsturnat bițele tramvaie cu cai, pentru a protesta și a împiedica un spectacol în limba franceză, programat la Teatrul Național de câteva "coconeturi suspuse", au intrat în partidul liberal, care le ofereau un viitor politic.

Fără pic de subiectivism, cred că pot spune că Titu a fost unul dintre cei mai culți tineri din anii de după războiul de întregire; în același timp, scria ușor și frumos și ar fi avut sigur posibilitatea să devină curând unul dintre cei mai tineri profesori universitari. Mi-aduc aminte de altfel că, vorbind o dată despre C. C. Giurescu, cu care era prieten și coleg de an, ne-a spus: "Prieten-prieten, dar când va fi vorba de ocuparea catedrei de Istoria românilor, vom fi contracandidați". Discuția nu era fără obiect, titularul acelei catedre, profesorul Dimitrie Onciul, fiind grav bolnav de câțiva ani mai venea la Universitate, ținându-și cursurile la Arhivele Statului, al căror director general era. Onciul a murit curând și, după un scurt intermitat - început prin transferarea lui I. Ursu de la Cluj, iar apoi - după moartea prematură a acestuia - prin suplinirea încredințată lui P. Cănel, catedra a fost scoasă la concurs și ocupată în iarna lui 1927 de C. C. Giurescu, fără contracandidat.

Atunci când P. P. Panaiteșcu i-a spus Magistrului (care urma să fie unul dintre principalii membri examinatori ai comisiei de concurs, dacă nu chiar președintele ei) că dorește să se prezinte la acest concurs, i s-a răspuns: "Nu, catedra aceasta trebuie să i-o dăm lui Giurescu (desigur și în amintirea faptului că tatăl lui Giurescu, bun istoric, murise tânăr încă). D-tale îți facem noi altă catedră". Magistrul murind chiar în vara aceea, lui P. P. Panaiteșcu nu i s-a mai făcut atunci catedră, rămânând cinci ani conferențiar, până în 1932 când s-a votat în Parlament o lege care transforma conferința lui în catedră, el fiind numit profesor titular, o dată cu Scarlat Lambrino, care suplinea catedra de istorie veche după moartea Magistrului.

Cred că lucrările lui P. P. Panaiteșcu dovedesc de la sine că totuși i s-a făcut atunci o nedreptate, cu atât mai mult cu cât el avea și o vastă cultură generală - îmbrățișând literatura, arta și bineînțeles istoria. Ceea ce, desigur, nu înseamnă că opera lui C. C. Giurescu nu constituie și ea o importantă contribuție la istoriografia noastră și că n-ar fi meritat să fie profesor universitar.

Pentru a încheia această lungă paranteză, poate nu e lipsit de interes să amintesc că după moartea profesorului Onciul, atunci când Consiliul facultății l-a recomandat ca suplinitor al catedrei de Istoria Românilor pe P. Cănel, profesorul de slavistică de la facultate (un om care "promitea mult", dar n-a dat mai nimic), N. Iorga - socotindu-se îndreptățit să suplinească această catedră - și-a dat demisia de la Universitate (nu pentru prima dată de altfel), dar motivele lui erau justificate: oviață întreagă publicase nenumărate lucrări deosebit de valoroase în domeniul istoriei românilor și firește că nu se putea face vreo comparație între el și Cănel. Dar dușmăniile și invidia colegilor hotărâseră așa.

S-a scurs astfel, cu unele bucurii, dar și cu o mare durere, primul an de universitate, pe care l-am încheiat cu șase examene luate cu șase bile albe; cel mai greu de preparat a fost acela de la filologia comparată, cu profesorul Iuliu Valaori, mai ales că lingvistica nu m-a pasionat niciodată. Bineînțeles însă că nici eu, nici vreun alt coleg de an, n-am dat și examenul de istorie antică la Magistru Vasile Pârvan, regulamentul de atunci neobligându-i pe studenți - pentru a promova în anul următor - să-și treacă toate examenele la sfârșitul fiecărui an, ci numai un anumit număr dintre ele. Nimeni nu-și dăduse vreodată examenul de anul întâi la Magistru, înainte de a se apropia de licență... De aceea și eu l-am dat după vacanța de la sfârșitul anului III, o dată cu celelalte două.

În luna mai a aceluiași an (1922) a avut loc - la Curtea de Argeș - Congresul "Ligii Culturale" (al cărei președinte era N. Iorga). Au luat parte mulți dintre studenții anului nostru. Se stabilise între câțiva dintre noi, băieți și fete, o camaraderie adevărată, formând un grup aproape nedespărțit - compus din Hortansa Dumitrescu, Florica Grigorescu, Clemența Ricman, Coca Vasilco, Tanța Aronescu și Elena Eftimiu (sora poetului) - dintre fete - și Gheorghe Ștefan, Dorin Popescu și eu, dintre băieți; ni se alăturase și un frate mai mic al lui Kico Panaitescu, Dumitru (Bubu, cum îl răsfățaseră părinții și cum îi spuneam și noi), student la Poduri și Șosele (viitoarea Politehnică, și apoi chiar Kico și câteodată și Caius, fratele lui Dody - și el tot student la Poduri și Șosele. Am întemeiat chiar o "societate" de excursii și de plimbări, pe care am botezat-o pretențios "Haimanalele vesele". Din aceeași grupă mai făcea parte și colega N. M., de care mă îndrăgostisem din primele luni ale anului școlar. Avea însă o concepție foarte burgheză despre viață (probabil și datorită mediului familial) și sigur că nu i-ar fi priit conviețuirea alături de mine, mai ales ținând seama de necazurile prin care am trecut ulterior. Nu spun aceasta pentru a justifica faptul că la un moment dat sentimentele mele s-au schimbat (acestea nedepinzând de voința noastră), ci pentru că sunt convins că în felul acesta a putut să aibă o viață liniștită, căsătorindu-se destul de curând cu un ofițer.

După terminarea examenelor, am plecat la Deva, unde locuia atunci Dorin, petrecând admirabil două săptămâni. Într-una din zile, am pornit într-o excursie arheologică, spre Sarmizegetusa romană. Este ciudat cum unele lucruri relativ puțin importante nu s-au șters nici acum din minte, după atâtea decenii, de parcă s-ar fi petrecut mai ieri-alaltăieri.

În vagonul de clasa a III-a al trenului personal ce se târa domol de la Simeria la Subcetate, a intrat în vorbă cu noi un preot de țară (pe atunci ni se părea bătrân, dar nu cred să fi avut mult peste cincizeci de ani!). Afînd că suntem studenți la București, mai nu-i venea omului să ne creadă, pe atunci capitala țării având încă aureola prestigiului și misterul depărtării.

De la Subcetate la Hașeg nu mai pleca însă nici un tren în după-amiaza aceea; iar cum hotel nu se afla decât la Hașeg, am pornit voinicește pe șosea și - în mai puțin de un ceas - am străbătut cei 4-5 kilometri. "Hotelul" era însă un mic corp de case, într-o curte, unde ni s-a dat o camăruță la care ne-a condus și ne-a instalat o unguroaică plinuță și brunetă. Neîntind însă prea târziu, ne-am dus să vedem orașul, iar pe drum am început amândoi să ne temem de vreun... atac nocturn din partea brunetei. Așa că ne-am luat inima în dinți, ne-am întors și ne-am luat bagajele, spunând că am găsit un coleg în oraș și vom fi găzduiți la el. Am pornit însă spre gară; când am ajuns aici, se inserase și ne-am strecurat în sala de așteptare, am închis cu grijă ușa, am mâncat ceva din merindele luate de la Deva și ne-am culcat - unul pe singura bancă existentă, celălalt pe o masă, luptându-ne cu țâria lemnului și cu stăruința neînduplecată a puricilor. Din când în când, săream "ca arși", căci câinele șefului de gară se oprea la ușă și lătra de zor, iar stăpânul lui scotea capul pe fereastra de la etaj și striga amenințător: "Cine-i acolo?" Bineînțeles că am tăcut chitic și abia spre ziua am ieșit afară, ne-am spălat la fântână și, în curând, ne-am suit în trenul care ne-a dus până la Grădișteea, cum se numea satul construit pe ruinele cetății romane.

Mare lucru nu era atunci de văzut: ici-colo câte un rest de zid vechi, iar - afară din

sat- ruinele amfiteatrului, lăsată după săpăturile întreprinse cu zeci de ani înainte. Abia peste vreo cinsprezece ani după vizita noastră, săpăturile competente conduse de Constantin Dalcoviciu au pus într-o nouă lumină atât ruinele amfiteatrului, cât și un număr de alte construcții importante din capitala Daciei romane. A fost, totuși, prima noastră excursie arheologică; văzusem aievea ruine antice și ne-am întors mulțumiți la Deva.

În timp ce eram la Deva, am primit o scrisoare de la Gh. Ștefan, prin care eram înștiințată că Magistrul întrebase de mine spre a mă lua pentru practica arheologică la Histria. Din păcate, era prea târziu, ceilalți fiind de mult acolo.

În schimb, în iulie, câțiva dintre noi ne-am dus în grup la cursurile de vară ale Universității Populare de la Vălenii de Munte: Kico, Bubu, Ștefan și cu mine am închiriat împreună o cameră mare: în afară de cele patru paturi, o masă și un fel de lăvoar, nu prea mai aveau loc decât scaunele. Colegele Hortansa Dumitrescu (viitoarea mea soție) și Florica Grigorescu s-au instalat împreună pe altă uliță a târgului.

Florica Grigorescu era foarte citită - nu numai în domeniul literaturii străine, ci și în acela al filosofiei - și foarte des aveam cu ea discuții aprinse, eu având pe atunci o adevărată aversiune pentru "filosofii de profesie", iar ea susținând că tot ce spun eu dovedește că și eu am o anumită concepție filosofică despre lume și viață. Era fata unui bun profesor de limba franceză - pe atunci la Caracal și curând după aceea la Târgoviște - fost coleg la Universitate cu Nicolae Iorga. În toți anii studenției am fost buni prieteni, dar după aceea n-am mai văzut-o decât rareori, iar în ultimi 40 de ani n-am mai aflat decât că se căsătorise cu un oarecare domn Popescu și a avut câțiva copii. O mai fi trăind?

Dintre lecțiile variate ascultate atunci la Văleni, peste care trebuie să trec repede, ele neavând nici o legătură cu viitoarele mele cioburi -, am ascultat, în afară de acelea ale lui Iorga, întotdeauna pe măsura uriașului lui talent, și destule altele: una a lui Emil Panaitescu de la Cluj ("Țiganul", cum îi spuneau studenții, căci era într-adevăr foarte brunet) care, vorbind despre frații Grachi, și-a arătat admirația pentru unul dintre ei, numindu-l un demagog în înțelesul bun și frumos al cuvântului; apoi câteva lecții ale atât de timpuriu dispărutului Vasile Bogrea - o minte, o cultură și un dar de a vorbi cam pe măsura lui Vasile Pârvan (și el brun și destul de mic, purtând însă barbă) - mort tot foarte tânăr -, în sfârșit, lecțiile lui P. P. Panaitescu - primele lui conferințe publice; a vorbit splendid despre Mihai Viteazul și ne-a entuziasmat pe toți.

Într-o sâmbătă, când nu erau programate lecții prea interesante, am plecat împreună cu Hortensia, Florica, Bubu și Ștefan, fără să stăm prea mult pe gânduri, să ne cățărăm pe muntele Omul. Ne-am dat jos din tren la Sinaia, am suit pe la Vârful cu Dor (făcându-ne mereu un fel de cort, deasupra capetelor, din "macferlanele" noastre, deoarece ploua destul de des) și am ajuns la Peștera Ialomicioarei. Am vizitat-o - cu lumânările aprinse - abia a doua zi, după ce am dormit pe o laviță de scânduri acoperită cu paie, în căsuța călugărilor (pe atunci nu se construise încă nici o cabană). Dimineața, ne-am suit iavaş-iavaş, prin Valea Ialomicioarei, până la Vârful Omul (nici acolo nu era vreo cabană), urcându-ne chiar pe stâncă cu cota 2 514 m; apoi, de-a lungul Văii Cerbului, am coborât la Bușteni. Fetele, care veniseră cu pantofi cu tocuri înalte, au cam rămas fără tocuri și au ajuns frânte de oboseală. Cu mare greutate am găsit două camere la un hotel "aproape" instalat, încheindu-mi astfel prima escapadă alpină care - cu toate lipsurile - mi-a plăcut atât de mult încât după aceea, ori de câte ori am avut prilejul, m-am suit pe munți: în Bucegi, în Piatra Craiului, în Făgăraș, în Retezat și pe Ceahlău. Splendoarea muntelui de piatră, cu aerul tare și inviorător, este - după părerea mea - inegalabilă; întotdeauna am preferat muntele mării. E adevărat că muntele lângă mare constituie cel mai frumos peisaj, dar pentru asta trebuie să călătorești în alte țări.

Tot în luna aceea, la Văleni, împreună cu Gheorghe Ștefan și cu Bubu Panaitescu, am scris în joacă o piesă "simbolistă" în versuri albe: așa era atunci moda. Nu mai țin minte ce titlu i-am dat (cred că Ștefan a păstrat această "operă", ale cărei ultime tablouri le-a scris

el, căci de la Văleni am plecat înainte de a o termina), dar știu că eu am scris rolul unui poet cam nebun, a cărui tiradă mai importantă se termina cu versul: "Când m-am trezit, eram sub pat...". Pe măsură ce terminam câte două-trei scene, la citeam colegelor și colegilor și toți făceau un haz nespus, mai ales Florica Grigorescu, mare admiratoare a poeziilor simbolisti.

Tot în timpul cursurilor de la Văleni, grupul nostru a făcut cunoștință cu N. Bațaria, un om deosebit de simpatic. Român macedonean, făcuse parte - înainte de războiul balcanic din 1913 - din Partidul Junilor Turci și mi se pare că fusese la un moment dat chiar ministru la Constantinopol. Dar, după acel război, se stabilise în România, iar acum venise la Văleni cu intenția de a intra în legături mai strânse cu N. Iorga, în al cărui partid se înscrisese.

În dorința de a-și forma un grup de colaboratori mai tineri, a înființat o societate culturală - "Tinerețea"; unde ne-am înscris cu toții, și a început să organizeze unele conferințe însoțite de câte o reprezentație teatrală cu amatori - în care grupul nostru avea un rol principal. Nu mai țin minte ce comedii am jucat, dar știu că primul spectacol l-am dat în iarna următoare chiar la Văleni, iar al doilea în Turnul Severin; eu jucam rolul unui personaj cu barbă de doi coți, dar nu-mi mai amintesc, repet, nici numele pieselor și nici ce personaje interpretau P. P. Panaiteescu, Hortensia, Florica Grigorescu și ceilalți.

Speranțele lui Bațariade a redevenicânduva ministru s-auspulberat, însă în primăvara lui 1931, când N. Iorga a format guvernul cu C. Argetoianu, ale cărui roade nefaste sunt cunoscute de toată lumea.

Cel de-al doilea an universitar a adus o cotitură hotărâtoare în viața mea. În urma mișcărilor studențești, se luase decizia ca nimeni să nu mai intre în clădirea Universității decât după ce prezenta cartea de student. Controlul fiind făcut de portar, unul dintre colegii mai în vârstă de la Filologia clasică m-a îndemnat să-l rog pe "Moș" Evolveanu - profesorul de limbă și literatură latină (în anul acela și decan al facultății), să-l înlocuiască pe portar cu un funcționar de la secretariat la controlul cărților de student. Bland ca mai întotdeauna, dar în același timp sceptic și ironic, "Moșul" ne-a promis că va da curs rugăminții noastre. În zilele ce au urmat neproducându-se nici o schimbare, același coleg m-a zgândărit din nou și eu, neavând de lucru, l-am întrebat pe decan ce s-a făcut cu cererea noastră. Puțin stingherit, "Moș" Evolveanu a luat-o mai pe ocolite, spunând că "în zilele noastre nu e nici o deosebire între un om de serviciu și un funcționar, așa că, vedeți d-voastră...".

Instinctiv am zămbit, văzând cum o scaldă; eu fiind însă în banca a doua, firește că "Moșul" a observat. A schimbat brusc tonul, devenind aproape violent și afirmând că nu admite ca "niște mucoși de studenți să ne dea nouă lecții!".

Dacă aș fi fost în capul băncii, m-aș fi ridicat și aș fi ieșit din sală; dar cum în sălile acelea de la etajul vechiului local băncile erau foarte lungi, ar fi însemnat să tulbur lecția și desigur s-ar fi supărat și mai rău. Am așteptat deci să se termine lecția și după aceea, am plecat pentru totdeauna de la latină și de la filologia clasică. Am urmat în continuare cursurile Secției de istorie și geografie, am dat examenele respective și în toamnă am cerut și am obținut înscrierea în anul III la Secția istorie-geografie... Și abia atunci, în toamnă, am aflat că, la sfârșitul anului II - când "Moș" Evolveanu decerna premiul pentru cea mai bună lucrare de seminar, a spus că premiul mi s-ar fi cuvenit mie, dar fiindcă n-am mai venit pe acolo, l-a dat tocmăi lui Popescu cel care mă îndemna să ridic problema aceea cu adevărat meschină!

Lucrarea mea avusese ca subiect o analiză comparativă, detaliată, a valorii poetice a traducerii cântului I din Eneida, făcută de G. Coșbuc, în comparație, din punct de vedere poetic cu originalul, iar concluzia mea fusese nu numai că în cele mai multe cazuri traducerea susține foarte onorabil comparația cu originalul, dar că unele pasaje sunt mai poetic redată la Coșbuc decât în originalul vergilian.

Pentru cine l-a cunoscut pe blândul "Moș" Evolveanu, faptul că s-a supărat așa de rău pentru un zămbet poate constitui desigur un motiv de mirare. Căci "Moșul" era calm,

avea mult umor și mai niciodată nu-și ieșea din lire. De statură potrivită (poate 1,68-1,70 m) dar bine legat, părul alb coliliu, pieptănat cu cărare, cu un profil frumos și o bărbușă-cloc tot atât de albă ca și părul, era foarte simpatic. Venea cu o regularitate și o punctualitate exemplară la cele cinci ore și jumătate săptămânale de curs și seminar, mișcându-și agale pașii pe sală înainte de a intra în amfiteatru și de a se așeza la catedră, dar cred că metoda lui de predare era total greșită; nu încerca să ne facă să vorbim latinește (deși în principiu trebuia să ajungem profesori de latină), nu ne cerea să facem nici o retroversiune și se mulțumea să ne ceară să traducem diferiții autori, după o prealabilă pregătire acasă, așa încât nu prea progresam. Își dădea seama, de altfel, de lipsa de succes a lecțiilor sale, căci odată ne-a povestit cum cel mai bun elev pe care îl avusese până atunci - Niculescu zis "Clasicul", ulterior profesor la liceul Lazăr, dacă nu mă înșel - l-a spus, când și-a luat licența, că știe mai puțină latină la terminarea facultății decât știuse când intrase...

"Moșului" îi plăceau - se pare ca oricărui om în vârstă - lucrurile "piperate" și în anul II a pus în program traducerea Satirelor lui Iuvenal, autor despre care se știe că nu spunea lucrurile pe ocolite. Pentru că totuși în sală erau și destule studenți, versurile "prea de tot" nu le traduceam; le făceam numai o analiză gramaticală cuvânt cu cuvânt, cât se poate de detaliată, ca nu cumva să rămână totuși ceva neînțeles...

Profesorul de limba elenă - N. Burileanu - era însă exact contrariul din punct de vedere al conștiințozității. În anul întâi abia am tradus cu el 27 de capitole din Demostene, cu analiză gramaticală destul de modestă, totul reprezentând mai puțin de un sfert - și calitativ și cantitativ - față de ceea ce făcusem în clasele a VII-a și a VIII-a cu profesorul Pandelescu la liceul Sf. Sava. Și când te gândești că Burileanu - ani de-a rândul director general al învățământului superior, drept care, într-un an n-a ținut decât 3 (trei!) lecții, avusese pretenția să ocupe el catedra de istorie antică, vacantă după moartea lui Tocilescu, când - în 1910 - Magistrul se prezentase la concurs.

Al treilea profesor la Filologia clasică era Iuliu Valaori - și el liberal, mulți ani secretar general al Ministerului Învățământului -, bine pregătit în Germania și care ținea cursuri de filologie comparată indo-europeană. Vorbea stând în picioare, cu adevărate explozii de energie verbală, avea un fel ciudat de a-i aminti pe diferiții învățați citați. Spunea, de pildă, foarte des, "un filolog german cunoscut sub numele de Bopp" - și când pronunța numele acestuia se zguduia sala. Dar își făcea întotdeauna conștiincios datoria și ținea seminariile în limba latină, încercând să ne facă și pe noi să o rupem pe latinește. Poate că, dacă el ar fi profesor de latină, s-ar fi învățat altfel latinește înainte de război, la facultatea noastră.

În ceea ce-l privește pe George Murnu - "Murnache", cum li spuneam nu numai noi, ci și Magistrul, câte o dată era un poet în adevăratul înțeles al cuvântului, distrat nevoie mare. Mic de statură și purtând ghețe cu tocuri înalte, doar-doar o mai câștiga câțiva centimetri în înălțime, își ținea și el cursurile tot în sala Seminarului, unde erau toate mlajele statuiilor grecești despre care ne vorbea cu pasiune, dar fără talent oratoric, găsindu-și destul de greu cuvintele. Toate lecțiile erau însoțite de nenumărate proiecții - pe care le făcea asistentul său, Metaxa, și deci ne vorbea pe întineric, cu căldură, dar nu și cu prea multă putere de convingere, despre Hermes de Praxitele sau despre Venus din Millo. Eram, firește, și noi convinși de valoarea acestor capodopere, mai ales că aveam în fața ochilor mlajele lor, dar frazele lui nu erau deloc curgătoare: se opintea mereu pentru a căuta o formulare mai potrivită și repeta același cuvânt de două-trei ori. Nici unul dintre cei ce-l ascultau n-ar fi putut spune că aceasta era unul și același om cu admirabilul traducător în hexametri al Diadei și în versuri de 11 silabe al Odiseii lui Homer!

În cursul anilor I și II, eu am urmat cu regularitate nu numai cursurile lui Iorga, dar și seminariile lui, ținute în fiecare duminică, la ora 10, dimineața, într-una din sălile Bibliotecii Ligii Culturale (fosta stradă Banul Măracine, de lângă Halele Centrale). Mă sculam devreme și - după ce făceam cuvenitele târguiești în Piața Matache - mă grăbeam să

ajung la timp la seminar. Concepția lui Iorga despre aceste ședințe era diferită de aceea obișnuită, căci studenții nu țineau lucrări de seminar. În fiecare ședință, în funcție de epocă și evenimentele despre care vorbea la cursurile din timpul săptămânii, el aducea o serie de texte ce tratau despre aceste vremuri - în special volume de memorii - și ne citea unele pasaje foarte sugestive, comentându-le cu mare vervă și întregind în chip fericit, în felul acesta, cele spuse la curs. Niciodată nu veneam însă la aceste ședințe mai mult de 15-20 de studenți - câteodată abia vreo 10 -, așezându-se în jurul celor 3-4 mese din sala destul de mică, în timp ce Iorga stătea la o masuță în colțul încăperii și ne citea textele cu vocea lui caldă, ce se infierbânta la fiecare eveniment mai important, comentând cu umorul lui specific - uneori chiar puțin cam "decoltat" (căci îi plăcea să insiste asupra unor anumite detalii) pasajele mai interesante. Dintre colegii nelipșiți de la aceste ședințe, în afară de Hortansa, trebuie să o amintesc pe Maricel Holban, fata generalului Holban, șeful Statului Major al Armatei și ferventa lui admiratoare de toată viața.

În toamna lui 1922, sau la începutul iernii 1923, la ieșirea de la o conferință la Ateneu, Iorga a fost fluierat de studenți; în urma acestei neplăcute întâmplări, el și-a dat demisia din învățământ - bineînțeles respinsă de minister. Dar un timp n-a mai dat pe la Universitate. Firește, n-aș fi putut lua parte la o asemenea acțiune; dar din toamna aceea mi-am încetat colaborarea sporadică la Neamul Românesc, începută cu un articol publicat în 1920, când eram elev în clasa a VII-a.

În anul III, colegul și prietenul mai în vârstă Grigore Avakian mi-a spus că profesorul Iorga l-a rugat să vină cu alți colegi să-i aranjeze pe cât posibil biblioteca. După cum se știe, Iorga locuia pe atunci în casa din fosta șosea Bonaparte, pe care i-o dăruiseră, imediat după război, câțiva intelectuali prieteni și admiratori, cumpărând-o cu banii adunați printr-o subscripție publică; în această casă a fost instalat Institutul de Filozofie al Academiei României. Ulterior, în urma sistematizării Pieții Victoriei și a zonei înconjurătoare, casa a fost demolată. Din cele trei camere de la stradă care, dacă îmi aduc bine aminte, nu comunicau între ele (sau ușile erau acoperite de rafturile cu cărți) - prima era biroul lui Iorga, captușit și el cu rafturi similare, iar celelalte două aveau de-a lungul pereților rafturi de peste 2,50 m înălțime, toate ticsite. Mergeam cu Grigore Avakian, seara, după ora 9.00, și ne străduiam să găsim cea mai bună metodă de așezat multele mii de cărți și broșuri - oprindu-ne la singura soluție posibilă, deoarece nu aveam unde scoate toate volumele spre a le putea așeza apoi cum trebuie; le-am așezat deci în rafturi după înălțime! Pe cele mai înalte, la extremitățile rafturilor și, treptat-treptat, cobora spre mijloc cu cele mici. O oarecare estetică se realizase și totodată se obținuse și posibilitatea de a se vedea autorul și titlul fiecărei cărți. Dar o sistematizare adevărată nu se putea face, căci ar fi trebuit alcătuit în prealabil un catalog, și, desigur, acest lucru nu-l puteam realiza noi doi în serie când am lucrat acolo!

Grigore Avakian era originar din Cetatea Albă și, în timpul războiului, începuse Universitatea la Odesa. S-a pasionat de arheologie, urmând cursurile profesorului von Stern, bun specialist. Apoi a făcut săpături și a lucrat și cu profesorul Paul Nicorescu, când acesta a fost primar al Cetății Albe. Mai târziu a lucrat la Biblioteca Academiei Române, a fost membru al Școlii Române din Roma și apoi profesor al liceului din Turnu Severin.

În ultimi ani de activitate a funcționat la un liceu din Videle, dacă nu mă înșel. Deși acum când scriu e trecut de 70 de ani, este în plină putere, ajută pe colegii de la Institut făcându-le traduceri din limba rusă. Dacă și-ar fi putut continua activitatea în domeniul arheologiei, cu siguranță că ar fi obținut rezultate bune, fiind muncitor și inteligent.

În chip regulat am urmat cursurile lui Simion Mehedinți, cele de etnografie - ținute în Aula Bibliotecii centrale universitare din Piața Palatului - fiind cele mai interesante; celelalte erau în special cursuri de geografie fizică, specialitate care nu m-a pasionat nicodată. În anul III am ținut și o lucrare de seminar despre Originea sărbilor din Banat, care începe cu fraza "Lucrarea de față este un scurt istoric al acestei probleme..."; dar n-am apucat să o termin, căci Mehedinți m-a întrerupt: "Studiu istoric? Dar nu e locul lui la

seminarul nostru". Pasă-mi-te în loc de "scurt istoric" înțelesese "studiu istoric", dar l-am lămurit repede și am putut continua nestingherit.

La catedra de geografie erau atunci doi asistenți: Nicu Gheorghiu și Vintilă Mihăilescu. Primul - deși era și el excepțional de bine pregătit și (inea lecții foarte frumoase - a renunțat la cariera universitară, fiind numit profesor la Seminarul Pedagogic universitar și a publicat admirabile manuale de geografie pentru licee, după părerea multora mai bune decât celea ale lui Mehedinți. În schimb, Vintilă Mihăilescu a parcurs toată cariera universitară, fiind numit curând conferențiar, iar apoi ocupând prin concurs a doua catedră de geografie, după moartea titularului G. Vasile, transferat de la Cluj. În anii 1943-1944 a fost Secretar general la Ministerul Învățământului și abia în 1964 a fost ales membru al Academiei R. S. România, distincție ce i se cuvenea din plin în urma bogatei sale activități științifice.

În anul II de facultate, după ce am citit lucrarea de seminar având ca subiect capitolul I din celebra operă Anabasis a lui Arrian - care în anul acela a constituit subiectul tuturor lucrărilor de seminar, fiecare membru al seminarului comentând un capitol - am avut o controversă destul de serioasă cu Magistrul. El afirma că Alexandru cel Mare nu pornise decât odată împotriva cetăților grecești răscolate, iar eu am susținut - potrivit textului lui Arrian - că, aflând de pregătirile lui Alexandru cel Mare împotriva tribalilor de la nord de Balcani, grecii s-au grăbit să se răscole. Atunci regele Macedoniei s-a îndreptat împotriva lor și ei s-au liniștit, Magistrul socotind că - din textul lui Arrian - rezultă că regele macedonean nu a fost silit să se întoarcă decât o singură dată din drum din cauza evenimentelor din Grecia. Dar, potrivit textului lui Arrian, eu arătasem că - îndată după ce în Grecia s-a aflat despre plecarea lui Alexandru cu oștile sale spre nord - cetățile grecești începuseră să se agite împotriva garnizoanelor macedonene stabilite în Grecia, dar - aflând că Alexandru pornise repede înapoi - s-au liniștit și astfel s-a reluat expediția spre Dunăre. Întrucât agitația cetăților grecești a reînscut destul de puternică îndată ce s-au convins că Alexandru cel Mare pornise din nou spre Dunăre, el a fost silit să se întoarcă și să intre cu trupele sale în Grecia și chiar a pustiit cetatea Teba, dacă nu mă înșel, răscolată împotriva garnizoanei macedonene tocmai când Alexandru începuse luptele cu tribalii.

Recitind textul lui Arrian, eu am reafirmat interpretarea mea, iar la sfârșitul ședinței de seminar, Magistrul m-a chemat din nou în cancelaria sa să stea de vorbă cu mine; de data aceasta - "mi-am luat inima în dinți" și m-am dus în cancelaria lui, o adevărată Sancta Sanctorum pentru toți studenții.

M-a întrebat ce gânduri am, care e starea materială a părinților, dacă intenționez să-mi iau o slujbă și alte lucruri de care nu-mi mai amintesc.

I-am răspuns că voi urma în continuare istoria antică și arheologia, că locuiesc cu părinții care îmi asigură posibilitățile de a urma facultatea fără să am deocamdată nevoie să-mi iau o slujbă. De unde să știu eu că întrebarea aceasta era în legătură cu un post de asistent devenit vacant la Muzeu?

În urma răspunsului meu, după câteva zile a fost numită asistentă colega Ecaterina Dunăreanu, pentru care pledase logodnicul ei, Radu Vulpe (pe atunci încă funcționar la Arhivele Statului).

Dacă nu mă înșel, postul acela vacant fusese ocupat până atunci de un coleg mai în vârstă, Georgian, care însă n-a făcut niciodată arheologie. Și-a dat examenul de capacitate, a funcționat mai întâi la un liceu din Buzău și apoi s-a transferat la București; a făcut politică liberală și a câștigat bani mulți cu manualele de istorie, publicate sub numele soției sale, deoarece el, devenise între timp inspector școlar și nu avea voie să semneze manuale. Și iată-mă ajuns astfel la vara anului 1923, cu care am început primele pagini ale acestor amintiri arheologice.

La începutul lui iulie, un grup de cel puțin 50 de studenți de la diferite facultăți, o dată cu terminarea cursurilor, am pornit într-o excursie mai lungă. Din anul nostru erau

Hortansa, Tanța Aronescu, Gheorghe Ștefan și cu mine, Hortansa și Ștefan făcând parte și dintr-o "trupă" de teatru improvizată, care trebuia să joace la Turnu Severin și în Ardeal o piesă - cred Săptămâna luminată -, noi ceilalți mulțumindu-ne să cântăm în corul studențesc.

După ce am vizitat orașele Craiova și Turnu Severin, ne-am imbarcat pe un vapor cu destinația Belgrad, unde ne așteptau colegii sârbi. A fost prima noastră călătorie prin Cazane, unde priveam cu admirație nu numai peisajul, dar și urmele drumului roman de pe malul sârbesc, minunându-ne cum se putuse săpa o asemenea șosea în stâncă, cu mijloacele tehnice de acum 18 secole. Înainte de a se ajunge la Belgrad, tot pe malul sârbesc se vedea cetatea de la Smederovo (pe atunci îi spuneau încă Semedria), ridicată de turci pentru a străjui trecerea Dunării.

Desigur, într-o singură zi, n-am putut vedea mare lucru la Belgrad, dar pe atunci orașul era mic și cu totul oriental.

Când l-am revăzut cu Hortansa peste 15 ani (în 1937), parcă nici nu ne venea să credem că ar fi același oraș, iar când l-am văzut din nou peste alți aproape 30 de ani (în 1965), într-adevăr că nu mai era de recunoscut. Probabil că și pentru cine nu a locuit sau nu a văzut an de an, Bucureștii, impresia ar fi aceeași, după un răstimp atât de îndelungat. Oricum însă, poziția Belgradului este excepțională, iar edilii lui au avut grijă și de centru. De pe Kalimegdan, fosta fortăreață turcească, se poate admira confluența Dunării cu Sava și cu Tisa, ca și șesul Voivodinei și al Banatului, până hăt departe.

La banchetul oferit seara în cinstea noastră de colegii sârbi, eu am stat lângă un student de la Medicină, foarte simpatic, pe care îl chema tot Vladimir (Popovici sau Petrovici), și cu care am discutat mult, și el vorbind binișor limba franceză. La un moment dat l-am întrebat de ce nu sunt școli românești în Timoc și mi-a răspuns foarte convins că acolo "nu sunt români". L-am întrebat apoi despre românii din Banat și despre cei din Macedonia (ultimii avuseseră în timpul stăpânirii turcești - până în 1913, deci - chiar un liceu la Bitolia-Monastir) și atunci a izbucnit aproape indignat: "Dar după dumneata toată Serbia e populată de români!" Omul era de bună credință, căci niciodată vecinii noștri din diferitele puncte cardinale n-au dat minorităților naționale dreptul să-și afirme apartenența etnică și nici nu se învața despre ele în școli.

Din păcate, așa cum am constatat în 1965 și în 1969, cei din Macedonia abia dacă mai vorbesc între ei în dialect, iar cei din Timoc uită și ei treptat să vorbească românește.

Excursia noastră a continuat prin Timișoara (seara, într-o grădină de vară, a cântat basul George Florescu câteva frumoase și autentice melodii românești), apoi prin Arad, Lipova, Deva, Săliște, Sibiu și s-a încheiat la Râmnicu Vâlcea și Cozia.

După cum am mai amintit, câțiva dintre colegi alcătuiseră o mică "trupă teatrală" și în două dintre orașele vizitate au dat câte o reprezentație. Unul dintre aceste orașe a fost Săliște, unde își petrecea atunci vacanța P.P. Panaitescu. După cum se poate vedea și dintr-o scrisoare a lui, relativ recent publicată de Silvia, viitoarea lui soție, și el a fost impresionat de jocul Hortansei în rolul mamei care-și omoară fiul bolnav, pentru a muri în "Săptămâna luminată".

După întoarcerea în București am plecat împreună cu familia mea în Transilvania, ajungând până în Maramureș.

